

Και πάλι περί Διάχυσης και Αντίκτυπου των προγραμμάτων Erasmus+ KA1 και KA2: Θεωρητικά ζητήματα

Γιώτα Παπαδημητρίου
ΣΕΠ ΕΑΠ
giotaparadim@yahoo.gr

Περίληψη

Οι δράσεις KA1 και KA2 των προγραμμάτων Erasmus+ της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφορούν επιμορφώσεις εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και διακρατικές στρατηγικές συμπράξεις σχολείων. Για να θεωρηθούν ολοκληρωμένες και επιτυχημένες οι ιδιαίτερα δημοφιλείς αυτές δράσεις προϋποτίθεται και απαιτείται η διάχυση και ο αντίκτυπος των σχεδίων κινητικότητας που περιλαμβάνουν. Στο παρόν κείμενο, αναπτύσσουμε θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τα δύο αυτά βασικά ζητούμενα, τη διάχυση και τον αντίκτυπο, των προγραμμάτων Erasmus+, θέμα –παρότι πολυσυζητημένο– ελάχιστα αναπτυγμένο επιστημονικά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ελληνική πραγματικότητα. Με αυτήν την οπτική θεωρούμε ότι καταθέτουμε από αυτό εδώ το βήμα στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας την άποψή μας, δίνοντας έτσι το έναυσμα για έναν εποικοδομητικό διάλογο πάνω σε μια θεματική που απασχολεί μεγάλη μερίδα του εκπαιδευτικού κόσμου.

Λέξεις-κλειδιά: Erasmus, Διάχυση, Αντίκτυπος

1. Γενικά περί διάχυσης και αντίκτυπου των προγραμμάτων Erasmus+ στα σχολεία - Ορίζοντας τις έννοιες

1.1. Βασικοί όροι

Προκειμένου να προχωρήσουμε σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις θεωρητικού τύπου που αφορούν τη διαδικασία «Διάχυση - Αντίκτυπος» των προγραμμάτων Erasmus+ στα σχολεία, κρίνουμε απαραίτητο, αρχικά, να ορίσουμε βασικές έννοιες του θέματος.

1.1.1. Διάχυση

Η «Διάχυση» των προγραμμάτων Erasmus+ συνίσταται από τη «Διάδοση» και την «Αξιοποίηση» των αποτελεσμάτων του σχεδίου. Σύμφωνα με τον Οδηγό για τα Προγράμματα Erasmus+ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής:

«Διάδοση είναι μια προγραμματισμένη διαδικασία παροχής πληροφόρησης σχετικά με τα αποτελέσματα προγραμμάτων και πρωτοβουλιών σε βασικούς εμπλεκόμενους. Συνίσταται στη διαθεσιμότητα των αποτελεσμάτων των προγραμμάτων και των πρωτοβουλιών που έχουν ληφθεί. Όσον αφορά το πρόγραμμα Erasmus+, συνίσταται στην όσο το δυνατόν ευρύτερη διάδοση των επιτευγμάτων και των αποτελεσμάτων του σχεδίου». Η γνωστοποίηση ενός σχεδίου θα έχει αντίκτυπο σε άλλους οργανισμούς στο μέλλον και θα συνεισφέρει στην αναγνωρισιμότητα του προφίλ του οργανισμού που έχει υλοποιήσει το σχέδιο. Για την αποτελεσματική διάδοση των αποτελεσμάτων, πρέπει να σχεδιαστεί μια κατάλληλη διαδικασία κατά την έναρξη του σχεδίου. Ο εν λόγω σχεδιασμός θα πρέπει να καλύπτει το γιατί, το τι, το πώς, το πότε, το σε ποιον και πού θα γίνει η διάχυση και διάδοση των αποτελεσμάτων, τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά την περίοδο επιχορήγησης.

Αξιοποίηση είναι: α) αφενός η προγραμματισμένη διαδικασία μεταφοράς των επιτυχών αποτελεσμάτων των προγραμμάτων και πρωτοβουλιών στους κατάλληλους υπεύθυνους για τη λήψη αποφάσεων αφενός στα ρυθμισμένα τοπικά, περιφερειακά,

εθνικά ή ευρωπαϊκά συστήματα και β) αφετέρου η προγραμματισμένη διαδικασία της πειστικής προτροπής των τελικών χρηστών να υιοθετήσουν και/ ή να εφαρμόσουν τα αποτελέσματα των προγραμμάτων και πρωτοβουλιών. Όσον αφορά το πρόγραμμα Erasmus+ αυτό σημαίνει μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων των χρηματοδοτούμενων δραστηριοτήτων, ώστε τα αποτελέσματα να χρησιμοποιηθούν και μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το σχέδιο υλοποιείται στο πλαίσιο ενός διεθνούς προγράμματος που στοχεύει στη διά βίου μάθηση και τη στήριξη των ευρωπαϊκών πολιτικών στους τομείς της εκπαίδευσης, της κατάρτισης, της νεολαίας και του αθλητισμού. Τα αποτελέσματα θα πρέπει να αναπτυχθούν κατά τρόπο, ώστε να μπορούν να προσαρμόζονται στις ανάγκες των άλλων· να μεταφερθούν σε άλλες θεματικές περιοχές· να είναι βιώσιμα μετά το πέρας της περιόδου επιχορήγησης· ή να έχουν χρησιμοποιηθεί για να ασκήσουν επιρροή σε μελλοντικές πολιτικές και πρακτικές.

Η Διάδοση και η Αξιοποίηση είναι, συνεπώς, διακριτές, αλλά έχουν στενή συνάφεια η μια με την άλλη» (European Commission, 2017: 367).

1.1.2. Αντίκτυπος

Σύμφωνα με τον Οδηγό για τα Προγράμματα Erasmus+ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αντίκτυπος είναι «η επιρροή που έχει η δραστηριότητα και τα αποτελέσματα σε άτομα, πρακτικές, οργανισμούς και συστήματα. Η διάδοση και η αξιοποίηση των αποτελεσμάτων των σχεδίων μπορούν να συμβάλουν στη μεγιστοποίηση του αποτελέσματος των δραστηριοτήτων, ώστε οι τελευταίες να μπορούν να επηρεάσουν μελλοντικά τους άμεσους συμμετέχοντες και εταίρους. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπόψη τα οφέλη προς τα λοιπά ενδιαφερόμενα μέρη, ώστε ο αντίκτυπος να είναι ακόμα μεγαλύτερος και το σχέδιο να αξιοποιείται στο μέγιστο δυνατό βαθμό» (European Commission, 2017: 367).

Ο αντίκτυπος αφορά αλλαγές/ μεταβολές σε συμμετέχοντες, δομές και οργανισμούς και μπορεί να είναι άμεσος ή έμμεσος, προσδοκώμενος ή περιστασιακός (βλ. και The French Erasmus+ national agency: Dissemination and impact in Erasmus+ school projects: 5). Άλλοι σχετικοί με τη διαπραγμάτευση του θέματός μας όροι αναλύονται παρακάτω.

1.1.3. Αξιολόγηση (διάχυσης και αντίκτυπου)

Τα παραπάνω βασικά δομικά στοιχεία –τη διάχυση και τον αντίκτυπο– των δράσεων KA1 και KA2 ακολουθεί η αξιολόγησή τους, δηλαδή η διαδικασία κρίσης της αξίας των σχετικών δραστηριοτήτων με συλλογή, επεξεργασία και συγκριτική μελέτη δεδομένων που να στοχεύει στην αξιοποίησή τους για τη λήψη αποφάσεων για ανατροφοδότηση και βελτίωση. Γενικά, η αξιολόγηση ακολουθεί κάθε φάση και δραστηριότητα διάχυσης και αντίκτυπου, γίνεται σε κάθε στάδιο της διαδικασίας υλοποίησης ενός προγράμματος Erasmus+ στα σχολεία ως αρχική, ενδιάμεση ή διαμορφωτική και τελική αξιολόγηση και φυσικά είναι απαραίτητη μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος. Για είναι επιτυχημένη η αξιολόγηση της διάχυσης και του αντίκτυπου θα πρέπει να έχουν οριστεί εξαρχής συγκεκριμένες διαδικασίες αξιολόγησης που να μετριοούνται με αντίστοιχους σχετικούς δείκτες. Ας έχουμε υπόψη βέβαια πως συχνά στα σχολεία γίνονται και άτυπες αξιολογήσεις (λ.χ. σε φιλικές συζητήσεις) που δεν πρέπει να υποτιμώνται, εφόσον δίνουν άμεσα χρήσιμες ανατροφοδοτήσεις και οπτικές που απορρέουν από πολύτιμη προσωπική εμπειρία.

1.1.4. Σχολική κουλτούρα

Ένας όρος που διατρέχει το κείμενο που ακολουθεί είναι αυτός της σχολικής κουλτούρας. Θεωρούμε σημαντικό να ορίσουμε τον τρόπο που την εννοούμε εδώ, εφόσον για να μην αποβεί μάταιη οποιαδήποτε δραστηριότητα σε ένα σχολείο, θα πρέπει πρώτα η κουλτούρα

του να την υποστηρίξει και στη συνέχεια η δραστηριότητα αυτή –για να θεωρηθεί επιτυχημένη– θα πρέπει να αφομοιωθεί από την κουλτούρα του σχολείου.

Η κουλτούρα ενός σχολείου λοιπόν: α. προκύπτει από συνδυασμό συνειδητών και ασυνείδητων οπτικών, αξιών, αλληλεπιδράσεων και πρακτικών σε βαθμό που σχετίζεται με την ιστορία του, τον τρόπο που λειτουργούν μαθητές, γονείς και εκπαιδευτικοί, την κοινότητα που το περιβάλλει και τις πολιτικές που διέπουν τον τρόπο που λειτουργεί, και β. επηρεάζει τον τρόπο που οι άνθρωποι σκέφτονται, αισθάνονται και ενεργούν. Αυτή την οπτική μάς δίνουν δύο γνωστοί λακωνικοί ορισμοί: Σύμφωνα λοιπόν με τους Deal & Kennedy, η σχολική κουλτούρα είναι «ο τρόπος που κάνουμε τα πράγματα εδώ γύρω» και αναφέρεται σε κατευθυντήριες για τη λειτουργία ενός σχολείου πεποιθήσεις και προσδοκίες και ιδιαίτερα σε όσες αφορούν το πώς οι άνθρωποι σχετίζονται. Στο ίδιο μοτίβο αλλά πληρέστερος είναι ο ορισμός του Hobby, σύμφωνα με τον οποίο τη σχολική κουλτούρα συνθέτουν οι κοινές πεποιθήσεις και αξίες του σχολείου, «αυτό που συμφωνούμε ότι είναι πραγματικό και αυτό που συμφωνούμε ότι είναι σωστό» (Hobby, 2004: 8; Παπαδημητρίου, 2016: 19).

Κατά τη γνώμη μας, η σχολική κουλτούρα που υποστηρίζει επιτυχημένα δράσεις διάχυσης και αντίκτυπου ευρωπαϊκών προγραμμάτων χαρακτηρίζεται από:

α. Δεκτικότητα στην καινοτομία, με την προοπτική ότι αυτή η καινοτομία:

- προκύπτει ως ανταπόκριση σε εσωτερικές ανάγκες και εξωτερικές απαιτήσεις,
- υπακούει σε κοινά αποδεκτό όραμα,
- υλοποιείται από το κατάλληλο ανθρώπινο δυναμικό με ανάλογες γνώσεις και θετική διάθεση,
- ακολουθεί κατάλληλο και ευέλικτο σχεδιασμό με τυπικές ή μη διαδικασίες,
- διακρίνεται από διάρκεια και συνέχεια, ώστε να έχει σταθερά αποτελέσματα σε βάθος χρόνου,
- είναι μια δυναμική διαδικασία που εξελίσσεται βαθμιαία,
- απλώνεται σε όλα τα υποσυστήματα του σχολικού οργανισμού (ανθρώπους, δομή, κουλτούρα, τεχνολογία, διοίκηση) και συμβάλλει στην ολιστική ανάπτυξή του.

β. Συνεργατικό κλίμα που:

- υποστηρίζει τη σύμπραξη ατόμων και ομάδων για την επίτευξη κοινών στόχων με εθελοντική και συνειδητή επιλογή και με δέσμευση εσωτερική (και όχι εξωτερική, όπου στόχοι και δράσεις καθορίζονται από άλλους),
- βασίζεται στην ιδέα της ισότητας των συνεργαζόμενων,
- απαιτεί κοινά μέσα (χρόνο, χώρο, εξοπλισμό, ειδικευση σε ένα τομέα κ.τ.λ.), κοινό σκοπό, κοινή αλλά επιμερισμένη ανάλογα με τις ικανότητες των εταίρων δράση, αποδοχή κανόνων, ανάληψη κοινής ευθύνης για αποφάσεις και αποτελέσματα,
- αναπτύσσει αρετές, όπως η πεποίθηση στην αξία της κοινής λήψης αποφάσεων, η εμπιστοσύνη, ο αλληλοσεβασμός κ.ά. (Παπαδημητρίου & Μάμμος, 2016: 141-142).

γ. Εξωστρέφεια, ιδιότητα που οδηγεί σε ένα σχολείο ανοιχτό προς την ελληνική και ευρωπαϊκή εκπαιδευτική κοινότητα και γενικότερα την κοινωνία και ευαίσθητο στις υφισταμένες παγκόσμιες, εθνικές και τοπικές κοινωνικές συνθήκες.

δ. Υψηλές προσδοκίες και ισχυρό αίσθημα ταυτότητας: Οι υψηλές προσδοκίες που απορρέουν από μια καλή αυτοεικόνα των ατόμων αλλά και της σχολικής μονάδας στο σύνολό της ως κομμάτι της σχολικής κουλτούρας της οδηγούν σε καλύτερα αποτελέσματα, πιο επιτυχημένη διάχυση/ αντίκτυπο. Με άλλα λόγια, αν οργανώνοντας μια ημερίδα προσδοκούμε και προσβλέπουμε στην επιτυχία της, πιστεύοντας ότι είμαστε ικανοί ως

σχολείο να τα καταφέρουμε και δρώντας ανάλογα, τότε οι πιθανότητες να είναι επιτυχημένη –όχι μόνο σε πρακτικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο θετικής αλλαγής στάσεων των συμμετεχόντων– είναι σαφώς περισσότερες.

Οπωσδήποτε, οι προσδοκίες πρέπει να έχουν ρεαλιστικές βάσεις. Για παράδειγμα, η οργάνωση ενός μεγάλου επιστημονικού συνεδρίου είναι ένα πολύ φιλόδοξο σχέδιο, όμως πόσα δημόσια σχολεία μπορούν πραγματικά να υποστηρίξουν ένα τέτοιο σχέδιο; Από την άλλη, η οργάνωση μιας ημερίδας απαιτεί επίσης κόπο, αλλά μπορεί να πραγματοποιηθεί πιο εύκολα.

Εν κατακλείδι, αυτού του τύπου η σχολική κουλτούρα υποστηρίζει επιτυχημένα δράσεις διάχυσης και αντίκτυπου ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Και παραπέρα αυτού του τύπου η σχολική κουλτούρα όχι μόνο απορροφά, αφομοιώνει και ενσωματώνει πιο γρήγορα και πιο αποτελεσματικά όσα εισρέουν από τα σχέδια κινητικότητας, αλλά και εξελίσσεται μέσα από αυτή τη διαδικασία σε ανώτερο επίπεδο¹.

2. Σημαντικές επισημάνσεις σχετικά με τη διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος²

Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος καθώς και η αξιολόγησή τους υφίσταται από το πρώτο, το αρχικό στάδιο του ευρωπαϊκού σχεδίου και τις διεργασίες που επιτελούνται τότε. Η ανίχνευση των αναγκών της σχολικής μονάδας και της επιθυμίας για ευρωπαϊκή επιμόρφωση που θα οδηγήσει στην ανεύρεση και διατύπωση θέματος, η συγκρότηση ομάδας εκπαιδευτικών, η σύνθεση/ συγγραφή αίτησης κ.τ.λ. απαιτούν διάχυση και έχουν αντίκτυπο για τη σχολική μονάδα· και όλα αξιολογούνται (λ.χ. η θεματική και η τεκμηρίωση της αίτησης, αν το σχέδιο έγινε δεκτό ή όχι, οι παρατηρήσεις των αξιολογητών του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, τα σχόλια των συναδέλφων στις τυπικές συνεδριάσεις του Συλλόγου ή στις άτυπες συζητήσεις, οι αντιδράσεις και οι προσδοκίες του συλλόγου καθηγητών, καθώς και των μαθητών και των γονέων- κηδεμόνων τους κ.τ.λ.).

Στη συνέχεια, η διάχυση, ο αντίκτυπος και η αξιολόγησή τους συμβαδίζουν/ ακολουθούν κάθε στάδιο του σχεδίου καθώς και την ολοκλήρωσή του. Βέβαια, όσο πιο κοντά βρισκόμαστε στον αρχικό πυρήνα, την ομάδα των εκπαιδευτικών που επιμορφώνονται, τόσο πιο έντονα λαμβάνουν χώρα τα σχετικά με τη διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος, όσο προχωράμε προς τα έξω τόσο εξασθενίζουν.

Η διάχυση παράγει αντίκτυπο (αποτελέσματα), ο αντίκτυπος αυτός με τη σειρά του απαιτεί νέα διάχυση σε ανώτερο, πιο εμπλουτισμένο επίπεδο κτλ. Πρόκειται για μια εξελισσόμενη δυναμική διαδικασία της οποίας κάθε στάδιο μοιάζει με το προηγούμενο, αποτελεί στην ουσία επανάληψή του με διαφοροποιημένες βέβαια εκφάνσεις του. Δεν πρέπει όμως να έχουμε κατά νου για τη διαδικασία αυτή το σχήμα μιας απλής συνέχειας/ επανάληψης αλλά ένα σχήμα με σπειροειδή μορφή.

¹ Η σχολική κουλτούρα ως κουλτούρα αλλαγής και συνεργασίας είναι ένα θέμα που μας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα και αναπτύσσεται διεξοδικά στο Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.). (2016). *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου*, στα κείμενα: Στα σχολεία η αλλαγή αρχίζει από μέσα... (σσ. 15-39), Καινοτομία και Συνεργασία στο σχολείο: Από τη θεωρία στην πράξη με τις «Ημέρες Μαθηματικών» (σσ. 125-138), Καινοτόμες δράσεις στο σχολείο: Η περίπτωση της «Ημέρας Μαθηματικών» (σσ. 139-154).

² Σημειώνουμε ότι κάποια από τα ζητήματα που αφορούν τη διάχυση και των αντίκτυπο των προγραμμάτων Erasmus+ KA1 και KA2 και αναπτύσσονται στη συνέχεια έχουν εν μέρει και πιο συνοπτικά αναπτυχθεί στα Κωσταρής, Μάμμος & Παπαδημητρίου, 2018a; Κωσταρής, Μάμμος & Παπαδημητρίου, 2018b; Κωσταρής, Μάμμος & Παπαδημητρίου, 2019. Εδώ τα ζητήματα αυτά αναπτύσσονται αναλυτικότερα και σε βάθος παράλληλα με άλλα σχετικά. Κάποιες επαναλήψεις ωστόσο ήταν αναπόφευκτες.

Με άλλα λόγια: Αρχικά γίνεται διάχυση και υπάρχει αντίκτυπος που συντελούν στη δημιουργία μιας νέας σχολικής πραγματικότητας. Πάνω σε αυτήν τη νέα πραγματικότητα, αλλά και σε όσα καινούρια δεδομένα ορίζει το σχέδιο Erasmus+ να πραγματοποιηθούν, δομείται εκ νέου διάχυση και ένας νέος αντίκτυπος και ούτω καθεξής.

Το υφιστάμενο σύστημα λοιπόν μπαίνει σε μια φάση αλλαγής και η συνοχή του –που διαταράσσεται προσωρινά με αλλαγές που εισρέουν και απορρέουν από την ευρωπαϊκή εμπειρία και στοχεύουν στη βελτίωσή του– αποκαθίσταται ξανά σε ανώτερο επίπεδο (βλ. Κωσταρής, Μάμμος, & Παπαδημητρίου, 2018α: 974). Σχηματικά:

Σύλληψη σχεδίου κινητικότητας, συγγραφή - έγκριση αίτησης

→ διάχυση → αντίκτυπος → ...

Προετοιμασία κινητικότητας

→ διάχυση → αντίκτυπος → ...

Κινητικότητα - επιστροφή

→ διάχυση → αντίκτυπος → ...

Ολοκλήρωση σχεδίου κινητικότητας

→ διάχυση → αντίκτυπος → διάχυση → αντίκτυπος → ...

Ας έχουμε κατά νου βέβαια ότι στην πραγματικότητα πρέπει να είναι:

→ διάχυση / αξιολόγησή της → αντίκτυπος / αξιολόγησή του → ...

Φαίνεται λοιπόν πως η διάχυση και ο αντίκτυπος στη πράξη είναι δύσκολο να διαχωριστούν. Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να γίνει πιο εύκολα κατανοητή μέσω ενδεικτικών παραδειγμάτων. Έτσι:

α. Ονομάζοντας μια σχολική αίθουσα «Αίθουσα Erasmus+» προβαίνουμε σε ενέργεια με προφανή στόχο τη διάχυση. Η ενέργεια αυτή ωστόσο αποτελεί ταυτόχρονα και αντίκτυπο προηγούμενης φάσης του σχεδίου

β. Η οργάνωση μιας ημερίδας παρουσίασης ευρωπαϊκών προγραμμάτων Erasmus+ που υλοποιούνται στα σχολεία μιας περιοχής αποτελεί ενέργεια με προφανή στόχο τη διάχυση. Αλλά η ημερίδα έρχεται και ως αποτέλεσμα άλλων σχετικών δράσεων που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί· συνεπώς, αποτελεί και αντίκτυπό τους.

Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει από όσα πραγματευθήκαμε πιο πάνω, αφορά το ποιο από τα δύο αυτά στοιχεία –η διάχυση ή ο αντίκτυπος– προηγείται στη διάσταση του χρόνου· με άλλα λόγια, ποιο λαμβάνει χώρα πρώτο. Η απάντηση εδώ –κατά τη γνώμη μας πάντα– μπορεί να δοθεί με αναφορά στη συγκεκριμένη φάση του σχεδίου που μελετάμε κάθε φορά καθώς και τη συγκεκριμένη ομάδα αναφοράς μας. Για παράδειγμα, στη φάση της υλοποίησης της κινητικότητας, προηγείται σίγουρα ο αντίκτυπος της κινητικότητας στους εκπαιδευτικούς που μετακινήθηκαν και ακολουθεί η φάση της διάχυσης από αυτούς προς τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς του σχολείου. Για τους τελευταίους πάλι, αφού εισρεύσουν τα της διάχυσης, θα ακολουθήσει ο αντίκτυπος.

Όμως, η διεξοδική απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δεν είναι σε τελική ανάλυση το ζητούμενό μας. Εμείς, αν θέλουμε να υλοποιήσουμε ένα επιτυχημένο ευρωπαϊκό πρόγραμμα θα πρέπει να ανταποκρινόμαστε στις απαιτήσεις διάχυσης - αντίκτυπου, χωρίς να μας απασχολεί τι προηγείται.

Το ζήτημα γίνεται ακόμη πιο πολύπλοκο, αν αναρωτηθεί κανείς πού ακριβώς διαφοροποιούνται η διάχυση με τη διάσταση της αξιοποίησης από τον αντίκτυπο. Κατά τη δική μας εκτίμηση, η αξιοποίηση αναφέρεται περισσότερο στη διαδικασία της υλοποίησης αποτελεσμάτων, ενώ ο αντίκτυπος αφορά το τελικό στάδιο των αποτελεσμάτων, αυτό που επηρεάζει βαθιά άτομα και ομάδες, αυτό που τους «μένει» σήμερα και προβάλλεται και

στο αύριο, στο μέλλον τους. Για παράδειγμα, αν η διάχυση / αξιοποίησή μας μάς οδηγήσει σε επικοινωνία με ένα ευρωπαϊκό σχολείο, ο αντίκτυπος είναι η καλλιέργεια της επικοινωνίας αυτής και η εμπέδωση της αντίληψης ότι η επικοινωνία με αυτό ή και άλλα ευρωπαϊκά σχολεία είναι μια επιθυμητή δραστηριότητα από την οποία προκύπτουν πολλά οφέλη.

Η διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος ενός σχολικού σχεδίου κινητικότητας στο πλαίσιο προγράμματος Erasmus+ απαιτεί προγραμματισμό και (μπορεί να) πραγματοποιείται:

α) Με τις αντίστοιχες ομάδες - στόχους: καθηγητές, μαθητές, γονείς και κηδεμόνες, διοικητικές αρχές εκπαίδευσης, γειτονιά, φορείς τοπικής κοινωνίας, διεθνείς φορείς (λ.χ. ευρωπαϊκά σχολεία), διαδικτυακές κοινότητες κ.τ.λ. Προφανώς, δεν υπάρχουν στεγανά ανάμεσα στις ομάδες - στόχους, εφόσον ένας εκπαιδευτικός ενδέχεται να είναι και γονέας ή ένας γονέας να εμπλέκεται και στα των δημοτικών αρχών κ.τ.λ. Ευνόητο είναι επίσης ότι ανάμεσα στον πληθυσμό που συνθέτει τις παραπάνω ομάδες θα υπάρχουν ένθερμοι υποστηρικτές των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και πολύ δεκτικοί σε όσα απορρέουν από αυτές αλλά και άλλοι αδιάφοροι ή, στη χειρότερη περίπτωση, ακόμη και εχθρικοί. Γι' αυτό άλλωστε μια σημαντική διάσταση –κατά τη γνώμη μας, αυτά που ανάγονται στο άυλο πεδίο, που δε «φαίνονται», είναι εκείνα που αποδίδουν τους σημαντικότερους καρπούς– της διαδικασίας διάχυση - αντίκτυπος αφορά την αλλαγή προς το θετικότερο των στάσεων των συμμετεχόντων απέναντι στην Ευρώπη³.

β) Σε τρία επίπεδα:

1) εντός της σχολικής μονάδας

2) σε επίπεδο τοπικής εκπαιδευτικής και μη κοινότητας

3) προς την ευρύτερη εκπαιδευτική/ επιστημονική και μη κοινότητα/ κοινωνία.

Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη ότι, όπως και ανάμεσα στις ομάδες στόχους, δεν υπάρχουν στεγανά και ανάμεσα στα τρία αυτά επίπεδα διάχυσης, εφόσον τα όριά τους είναι διαπερατά. Για παράδειγμα: α. σε μια δραστηριότητα διάχυσης που υλοποιείται ενδοσχολικά μπορεί να παρευρίσκονται και επισκέπτες - παρατηρητές εκπαιδευτικοί από άλλα σχολεία, οι οποίοι να μεταφέρουν την εμπειρία τους στα δικά τους σχολεία και β. η συμμετοχή με θέμα σχετικό με τα σχέδια κινητικότητας σε ένα επιστημονικό συνέδριο αποτελεί δραστηριότητα διάχυσης προς την ευρύτερη εκπαιδευτική/ επιστημονική κοινότητα. Ωστόσο, η ίδια δραστηριότητα μπορεί να επιφέρει αποτελέσματα και σε ενδοσχολικό επίπεδο, όχι μόνο μέσω των εισηγητών εκπαιδευτικών αλλά και μέσω των εκπαιδευτικών που θα παρακολουθήσουν την παρουσίαση ως ακροατές και θα μεταφέρουν τις εντυπώσεις τους στο σχολείο σε τυπικές συγκεντρώσεις του συλλόγου, σε άτυπες συζητήσεις ή ακόμα και αξιοποιώντας σχετικά δεδομένα μέσα στη σχολική τάξη.

γ) Με τα κατάλληλα ανά περίπτωση «εργαλεία», λ.χ. αν απευθυνόμαστε σε καθηγητές στην Ευρώπη μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε: α. το e-twinning (μια πλατφόρμα για τη σύνδεση των εκπαιδευτικών, την ανάπτυξη συνεργατικών σχεδίων και την ανταλλαγή ιδεών) ή/ και τα κοινωνικά δίκτυα, β. στο Facebook υπάρχει μια ομάδα καθηγητών από την Ευρώπη που έχει περισσότερα από 17.000 μέλη, ενώ στο LinkedIn μια άλλη ομάδα καθηγητών με πάνω από 54.000 μέλη.

³ Με τον όρο «στάσεις» εννοούμε εδώ την αρνητική ή θετική τοποθέτηση ενός ατόμου σε κάποιο ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, «στάσεις» σύμφωνα με τους Petty and Cacioppo (1981) είναι τα γενικά και διαρκή, θετικά ή αρνητικά συναισθήματα για κάποιο αντικείμενο ή θέμα και σύμφωνα με τους Pratkanis & Greenwald (1989) οι αξιολογήσεις που κάνει ένα άτομο για ένα αντικείμενο σκέψης.

Αν αναρτηθούν σχόλια για μια κινητικότητα και το φορέα που την υλοποίησε σε αυτές τις ομάδες θα βοηθηθούν άλλοι εκπαιδευτικοί να αποφασίσουν σχετικά με τις μελλοντικές τους αιτήσεις (Tacer, 2015). Η διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος πρέπει να στοχεύει στην εκπλήρωση των στόχων που έχουν τεθεί από την αρχή και πάνω στους οποίους έχουν δομηθεί οι θεματικές των σχεδίων κινητικότητας. Πρέπει επίσης να προσβλέπει στη βιωσιμότητα, δηλαδή τη δυνατότητα τα αποτελέσματα του σχεδίου να χρησιμοποιούνται και να αξιοποιούνται μακροπρόθεσμα.

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τον Οδηγό για τα προγράμματα Erasmus+: «Βιωσιμότητα είναι η ικανότητα του σχεδίου να συνεχίζει να έχει αντίκτυπο και να αξιοποιεί τα αποτελέσματά του και μετά το πέρας της περιόδου χρηματοδότησης. Συνεπώς, τα αποτελέσματα του σχεδίου μπορούν να χρησιμοποιούνται και να αξιοποιούνται μακροπρόθεσμα, ενδεχομένως μέσω εμπορικής προώθησης, πιστοποίησης ή ενσωμάτωσης. Μπορεί να μην είναι βιώσιμα όλα τα μέρη ή όλα τα αποτελέσματα του σχεδίου, ενώ είναι σημαντικό η διάδοση και η αξιοποίηση να εκλαμβάνονται ως βήματα προόδου που εκτείνονται πέραν της διάρκειας του σχεδίου και στο μέλλον» (European Commission, 2017: 367). Για παράδειγμα, σε μια ευκατάρτιση εκδοχή οι δραστηριότητες διάχυσης-αντίκτυπου έχουν βιωσιμότητα, αν θεμελιώνουν μια παράδοση στη σχολική μονάδα και στη πορεία ενσωματώνονται στη σχολική κουλτούρα (λ.χ. είμαστε το σχολείο που μετέχει ενεργά και συνεχώς στο e-twinning).

Η διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος πρέπει να γίνεται συστηματικά και με βάση σχεδιασμό στον οποίο έχουν καταλήξει τα σχολεία από τη φάση της σύνθεσης της αίτησής τους. Ο αρχικός σχεδιασμός βέβαια δεν πρέπει να αποτελεί φραγμό σε προτάσεις/ δράσεις που θα προκύψουν πριν ή μετά από κάθε κινητικότητα ή μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου ως αποτέλεσμα των νέων δεδομένων που θα γεννηθούν από την ευρωπαϊκή εμπειρία των συμμετεχόντων. Αντίθετα, εξ αρχής θα πρέπει να προβλέπεται και να αφήνεται περιθώριο για μια δημιουργική και απαραίτητη ευελιξία - προσαρμοστικότητα σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο. Κάτι ακόμη: πέρα από τις οργανωμένες και συστηματικά σχεδιασμένες δραστηριότητες θεωρούμε πως εξαιρετικά αποτελέσματα σε σχέση με το τρίπτυχο διάχυση - αντίκτυπος - αξιολόγηση έχουν και οι άτυπες διαδικασίες, οι οποίες συμβάλλουν ιδιαίτερα στην ενσωμάτωση των νέων δεδομένων στη σχολική καθημερινότητα. Για παράδειγμα, μια φιλική ανταλλαγή απόψεων για τον τρόπο που χειρίστηκε ένας συνάδελφος σε ευρωπαϊκό σχολείο μια κρίση ανάμεσα σε μαθητές ή ένα συμπτωματικό σχόλιο σε μια σχολική τάξη συμβάλλουν ιδιαίτερα στη θετική αλλαγή στάσεων εκπαιδευτικών και μαθητών απέναντι σε όσα μας έρχονται «από έξω».

Η διαδικασία διάχυση - αντίκτυπος πρέπει να είναι προϊόν συνεργατικών διαδικασιών, γιατί έτσι:

α) Επιτυγχάνεται η συμμετοχή όλων σε ό,τι οργανώνεται. Αυτό δεν είναι άλλωστε το ζητούμενο ενός επιτυχημένου προγράμματος Erasmus+; Δηλαδή να μην περιορίζεται ό,τι περιλαμβάνει/ απορρέει από αυτό στενά σε όσους μετέχουν στις κινητικότητες, αλλά να απλώνεται σε όλα τα μέλη της σχολικής κοινότητας αλλά και πέρα από αυτή; Καλό θα ήταν μάλιστα να προβλεφθεί από τη σύλληψη του θέματος και τη συγγραφή της αίτησης να μοιράζονται σε όλους υπευθυνότητες και να εξασφαλίζεται η συγκατάθεσή τους. Οποσδήποτε, οι συνεργατικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη του συλλόγου εκπαιδευτικών είναι απαραίτητες και όρος *sine qua non* για την επιτυχία σε όσα σχεδιάζονται/ υλοποιούνται σχετικά με τη διάχυση και τον αντίκτυπο ενός προγράμματος Erasmus+. Αλλά δεν πρέπει να περιορίσουμε σε αυτό το πλαίσιο την ανάγκη για συνεργασία. Η συνεργασία απαιτείται

ανάμεσα και στα υπόλοιπα μέλη της σχολικής κοινότητας ή και έξω από το σχολείο, λ.χ. με τις τοπικές ή διοικητικές αρχές. Για παράδειγμα, πώς θα επιτύχει μια δραστηριότητα, αν δε συνεργαστούμε με τους μαθητές μας; Και πόσο σημαντικότερα αποτελέσματα θα έχει αν καταφέρουμε να εμπλέξουμε και γονείς στην υλοποίησή της; Και παραπέρα, πώς θα οργανώσουμε σωστά μια ημερίδα, αν δε συνεργαστούμε με τις διοικητικές μας αρχές, ώστε να τεθεί κάτω από μια θεσμική ομπρέλα;

β) Καθίσταται πιο εμπνευσμένη η επιλογή των δράσεων και πιο εύκολη η υλοποίησή τους, εφόσον περισσότερα μυαλά και χέρια διευκολύνουν την υλοποίηση σε υλικό ή και άυλο πλαίσιο, αλλά και μειώνεται η κατά περίπτωση αντίσταση στην αλλαγή. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η εισαγωγή νέων δεδομένων στον κατά βάση και εκ των πραγμάτων συντηρητικό χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης συναντά εμπόδια αντικειμενικά (όπως έλλειψη χρόνου ή και γνώσεων, προβλήματα υλικοτεχνικής υποδομής, προϋπάρχουσες δεσμεύσεις, κόπωση κ.τ.λ.) αλλά και υποκειμενικής φύσης, εφόσον η εδραίωση μιας νέας κατάστασης, έστω και μικρού βεληνεκού, απαιτεί να αφήσουμε το δοκιμασμένο και «ασφαλές», γεγονός που συνεπάγεται τη δημιουργία άγχους. Στη μείωση της ανησυχίας συμβάλλουν ουσιαστικά η καλή ενημέρωση, το υποστηρικτικό περιβάλλον, καθώς και η δόμηση της καινοτομίας σε κοινά αποδεκτές βασικές αρχές. Και όλα τα παραπάνω βέβαια αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας σχολικής κουλτούρας συνεργατικής και δεκτικής στην καινοτομία (δηλαδή τη βελτιωτική αλλαγή) που κρίνεται απαραίτητη για την επιτυχία δράσεων διάχυσης και αντίκτυπου των ευρωπαϊκών σχεδίων κινητικότητας (βλ. σχετικά Παπαδημητρίου κ.ά., 2015; Παπαδημητρίου, 2016; Παπαδημητρίου & Μάμμος, 2016). Στην κατεύθυνση αυτή συντελεί και το να οικοδομούνται οι δράσεις σε προηγούμενες εμπειρίες σε ατομικό (λ.χ. ιδιαίτερα ταλέντα, ενδιαφέροντα κ.τ.λ.) ή συλλογικό επίπεδο (λ.χ. θεατρική ή μουσική παράδοση σε ένα σχολείο), τις οποίες και να αξιοποιούν, εμπλουτίζουν, ανακατευθύνουν. Έτσι και οι ανασφάλειες μειώνονται αλλά και οι δραστηριότητες έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας. Δεν ξεχνάμε βέβαια ότι πάντα υπάρχουν και πρέπει να υπάρχουν και να είναι καλοδεχούμενες οι νέες ιδέες.

Οι δράσεις διάχυσης και αντίκτυπου απορρέουν από την ιδιαίτερη ταυτότητα των συμμετεχόντων αλλά και γενικότερα από την ιδιαίτερη ταυτότητα κάθε σχολικής μονάδας, τη σχολική κουλτούρα της ή αποτελούν κοινές πρακτικές για τα σχολεία που μετέχουν σε προγράμματα Erasmus+ (για παράδειγμα, οι ενδοσχολικές ενημερώσεις ή οι αναρτήσεις στη σχολική ιστοσελίδα). Αλλά ακόμη και αυτές οι κοινές πρακτικές σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα/ μοναδικότητα των ατόμων και την κουλτούρα της σχολικής μονάδας και υλοποιούνται με διαφορετικό τρόπο (λ.χ. οι ενδοσχολικές ενημερώσεις μπορεί να είναι μια κοινή πρακτική για τα εμπλεκόμενα σε ευρωπαϊκά σχέδια κινητικότητας σχολεία, αλλά ο τρόπος που θα υλοποιηθούν μπορεί να διαφέρει από σχολείο σε σχολείο, μπορεί να έχουμε από συμβατικές επιλογές έως πολύ πρωτότυπες).

Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι –προκειμένου να προγραμματίσει και υλοποιήσει μια σχολική μονάδα δράσεις διάχυσης - αντίκτυπου προγραμμάτων Erasmus+– καλό είναι να ανατρέξει: α. σε πηγές από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και εθνικούς φορείς ευρωπαϊκών χωρών και β. σε επιλογές που έχουν δημοσιοποιήσει άλλες σχολικές μονάδες. Για παράδειγμα, στις σχετικές με τα Erasmus+ ημερίδες του ΙΚΥ παρουσιάζονται καλές πρακτικές διάχυσης-αντίκτυπου⁴. Επιπλέον, πολλές καλές πρακτικές διάχυσης-αντίκτυπου εύκολα βρίσκει κανείς με μια απλή αναζήτηση σε ιστοσελίδες σχολείων με σχετικό περιεχόμενο, άλλες πάλι μπορούν να αντληθούν από πρακτικά ημερίδων και Συνεδρίων (Κωσταρής, Μάμμος, & Παπαδημητρίου, 2018a).

Η διάχυση έχει πάντα αποτελέσματα, δηλαδή αντίκτυπο. Ωστόσο, κάποιες από τις δράσεις διάχυσης αποδεικνύονται πολύ επιτυχημένες, έχουν άμεσο και μεγάλο αντίκτυπο μέσα ή και έξω από το σχολείο, ενώ άλλες συναντούν μικρότερη ανταπόκριση και ο αντίκτυπός τους εξελίσσεται με αργότερους ρυθμούς. Μπορεί κανείς λοιπόν να υποθέσει είτε ότι οι δράσεις διάχυσης που επιλέχθηκαν δεν ήταν οι κατάλληλες για τη συγκεκριμένη θεματική ή για το κοινό όπου απευθύνονταν είτε ότι η συγκεκριμένη θεματική έχει ειδικές απαιτήσεις (λ.χ. συγκεκριμένες τεχνικού τύπου γνώσεις), γεγονός που συνεπάγεται μεγαλύτερο χρόνο και προσπάθεια, για να αποδώσει καρπούς και να ενσωματωθεί στη σχολική ζωή. Η αξιολόγηση θα βοηθήσει να εκτιμήσουμε ρεαλιστικά την κατάσταση και να προχωρήσουμε στην ανάλογη προσαρμογή/ ανακατεύθυνση των ενεργειών μας. Προφανώς, η ευελιξία είναι απαραίτητη και σε αυτήν την περίπτωση.

Κλείνοντας, μια ακόμη παρατήρηση: Για τους εκπαιδευτικούς της σχολικής μονάδας που υλοποιεί ευρωπαϊκά προγράμματα και οι οποίοι αποτελούν μια από τις κύριες –ίσως την κυριότερη– ομάδα - στόχο της διαδικασίας διάχυσης - αντίκτυπου, τα ευρωπαϊκά προγράμματα αποτελούν / δημιουργούν μια ευκαιρία υψηλής ποιότητας για ικανοποίηση προσωπικών αναγκών και φιλοδοξιών, εφόσον παρέχουν τη δυνατότητα, ώστε η σχολική μονάδα να λειτουργεί ως χώρος:

- α. για την απαραίτητη στις σημερινές συνθήκες διά βίου μάθηση,
- β. για προσωπική ανάπτυξη και καλλιέργεια,
- γ. για επαγγελματική εξέλιξη⁵.

Για παράδειγμα, η συμμετοχή σε μια ημερίδα (λ.χ. Παπαδημητρίου & Δασκαλάκη, 2016) ή σε ένα επιστημονικό συνέδριο (λ.χ. Κωσταρής, Μάμμος, & Παπαδημητρίου, 2018a) με θέμα σχετικό με τις κινητικότητες συντελεί στη διά βίου μάθηση, συμβάλλει στην προσωπική ανάπτυξη και καλλιέργεια και αποτελεί αντικειμενικό επαγγελματικό εφόδιο για έναν εκπαιδευτικό.

⁴ Παράδειγμα: Παρουσίαση των παραγόμενων ενός KA1 σχεδίου (2015-17):

- α. σε τεχνική Ημερίδα του ΙΚΥ (29/9/2017, Αθήνα) με τίτλο «Πρόγραμμα Erasmus+ KA1 στο 15ο Γυμνάσιο Περιστερίου - Αξιολόγηση, Αντίκτυπος & Διάχυση του σχεδίου» και
- β. στην Ημερίδα «Επιμόρφωση στην τάξη: Το σχολείο μαθαίνει και αλλάζει» (1/6/18, Θεσ/νίκη) με τίτλο: «Μεταφέροντας την ευρωπαϊκή μας εμπειρία στην τάξη: Εκπ/κό παιχνίδι και συνεργατικές πρακτικές διδασκαλίας και διαχείρισης τάξης».

⁵Τα αποτελέσματα μιας έρευνας στο Πανεπιστήμιο της Εσθονίας αποκαλύπτουν ότι οι εκπαιδευτικοί που μετείχαν σε μια ευρωπαϊκή κινητικότητα στην πλειοψηφία τους θεωρούν πως μέσα από αυτή επέκτειναν τις γνώσεις τους σχετικά με τα εκπαιδευτικά συστήματα άλλων χωρών και τις γνώσεις τους για άλλους πολιτισμούς, καθώς και ότι έγιναν πιο δεκτικοί στις καινοτομίες, ανέπτυξαν ευρύτερη κοσμοθεωρία, αισθάνθηκαν περήφανοι για το σχολείο τους, ανανέωσαν τα κίνητρά τους για διδασκαλία, απέκτησαν υψηλότερη αυτοεκτίμηση και αισθάνθηκαν ικανοποίηση από τη δουλειά τους (Piksööt et al, 2016: 14-15)

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Petty, R. E. & Cacioppo, J. T. (1981). *Attitudes and Persuasion: Classic and Contemporary Approaches*. Dubuque, IA: Brown.
- Piksööt, J., Jaani, J., & Harro-Loit, H. (2016). *Impact and sustainability of the erasmus+ programme ka1 mobility projects for school education staff: results of estonian research*. Retrieved from http://archimedes.ee/wp-content/uploads/2017/01/%C3%95pir%C3%A4ndem%C3%B5ju_l%C3%B5ppversion.pdf
- Praktanis, A. R., & Greenwald, A. G. (1989). *A Sociocognitive Model of Attitude Structure and Function*. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press.
- Tacer, B. (2015). *Dissemination in KA1 projects*. Retrieved from <https://www.erasmuspluscourses.com/blog/dissemination-in-ka1-projects/>
- Κωσταρής, Χ., Μάμμος, Κ., & Παπαδημητρίου, Γ. (2018a). Διάχυση, Αντίκτυπος και Αξιολόγηση των προγραμμάτων Erasmus+ KA1: Η περίπτωση ενός δευτεροβάθμιου σχολείου. Στο *Νέος Παιδαγωγός, Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου* (σσ. 973-980). Αθήνα. Ανακτήθηκε από http://users.sch.gr/synedrio/Praktika_Synedriou_05_Synedrio_Neos_Paidagogos_2018.pdf
- Κωσταρής, Χ., Μάμμος, Κ., & Παπαδημητρίου, Γ. (2018b). Το πρόγραμμα Erasmus+ KA1 στο 15ο Γυμνάσιο Περιστερίου. Στο Γ. Παπαδημητρίου (Επιμ.), *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου 15^ο Γυμνάσιο Περιστερίου 1 2 3* (σσ. 75-101). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Κωσταρής, Χ., Μάμμος, Κ. & Παπαδημητρίου, Γ. (Υπό έκδοση). (2019). Ένα Πρόγραμμα Erasmus+ KA1 για τις Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες. Μελέτη περίπτωσης σε δευτεροβάθμιο σχολείο με εστίαση σε θέματα διάχυσης. Στο *Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα Σχολείο και Πολιτισμός, Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου*. Αθήνα.
- Παπαδημητρίου, Γ. (Επιμ.). (2016). *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου. 15^ο Γυμνάσιο Περιστερίου 1 2 3*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπαδημητρίου, Γ. (2016). Στα σχολεία η αλλαγή αρχίζει από μέσα. Στο Γ. Παπαδημητρίου (Επιμ.), *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου. 15^ο Γυμνάσιο Περιστερίου 1 2 3* (σσ. 15-39). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπαδημητρίου, Γ., & Δασκαλάκη, Ι. (2016). Βελτίωση δεξιοτήτων για την υποστήριξη καινοτόμων διδακτικών παρεμβάσεων στην εκπαιδευτική πράξη. Η ευρωπαϊκή μας εμπειρία. Στο Γ. Παπαδημητρίου (Επιμ.), *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου. 15^ο Γυμνάσιο Περιστερίου 1 2 3* (σσ. 115-122). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπαδημητρίου, Γ. & Μάμμος, Κ. (2016). Καινοτομία και Συνεργασία στο σχολείο: Από τη θεωρία στην πράξη με τις Ημέρες Μαθηματικών. Στο Παπαδημητρίου, Γ. (επιμ.). *Το όραμα και οι δράσεις ενός σχολείου. 15^ο Γυμνάσιο Περιστερίου 1 2 3* (σσ. 125-138). Αθήνα: Γρηγόρη.
- Παπαδημητρίου, Γ., Μάμμος, Κ., & Αναστασόπουλος, Ν. (2015). Καινοτόμες δράσεις στο σχολείο: Η περίπτωση της «Ημέρας Μαθηματικών». *Έρκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών - Επιστημονικών Θεμάτων*, 4, 146-155. Ανακτήθηκε από http://erkyna.gr/e_docs/periodiko/teyχος/teyχος-4-eid1.pdf

